

References

1. Abolin L.M. Psikhologicheskiye mekhanizmy emotsionalnoy ustoychivosti cheloveka / L.M.Abolin – Kazan: Izd.-vo un.-ta. 1987. – 216 s.
2. Buial'ska T.B. Humanitarna pidhotovka mahistriv v dzerkali problem vyshchoi shkoly / T.B.Buial'ska // Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu, 1995. – № 2. – S.24-26.
3. Golovakha E.I. Psikhologiya chelovecheskogo vzaimoponimaniya / E.I.Golovakha. . N.V.Panina. – Kiyev: Politizdat Ukrainy. 1989. – 187 s.
4. Honcharenko S. Ukrain'skiy pedahohichnyi slovnyk / S. Honcharenko – K.: Lybid, 1997. – 376s.
5. Zinko O.V. Mystetstvo yak zasib tvorennia osobystosti studenta pry vyvchenni kulturoznavchyykh dystsyplin u vyshchykh navchalnykh zakladakh / O.V.Zinko, I.H.Herasymova // Zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Znannia. Osvita. Osvichenist». – Vinnytsia, VNTU, 2016. – S.72-75.
6. Kossov B.B. Obobshchennost soderzhaniya vysshego obrazovaniya kak faktor ego razvitiya / B.B.Kossov // Voprosy psikhologii. 1995. – № 2 – S.9-19.
7. Kostenko Yu.T. Algebra i garmoniya v tekhnicheskome vuze / Yu.T. Kostenko. L.I.Bogomolov. L.I.Danilenko // Chelovek. 1996. – № 4. – S.88-96.
8. Kumkin A.N. Gumanizatsiya i gumanitarizatsiya sovremennogo vysshego tekhnicheskogo obrazovaniya / A.N. Kumkin // Visn. Sevastopol. nats. tekhn. un-tu. Seriya : Filosofiya : zb. nauk. pr. – 2013. – Vip. 141.– S. 71–75.
9. Rubenis A.A. Tekhnika i nravstvennost / A.A.Rubenis// Eticheskaya mysl. Nauchno-publitsisticheskiye chteniya. / Obshch. red. A.A. Guseynova. 1991. – M.: Respublika. 1992. – 446 s.
10. Sinko Yu.I. Humanizatsiya i humanitaryzatsiya matematychnoi osvity ta rol matematychnoi lohiky v tsykh protsesakh / Yu.I. Sinko // Inform. tekhnolohii v osviti. – 2011. – Vyp. 10. – S. 122–127.
11. Filat T. Humanizatsiya ta humanitaryzatsiya yak dva aspekty vdoshkonalennia systemy osvity u vyshchykh navchalnykh zakladakh / T.Filat. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://eadnurt.diit.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/4071/1/%D0%A4%D0%B8%D0%BB%D0%B0%D1%82-%D0%93%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%202014.pdf>.

УДК 37.04

ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ

М. О. Давидюк, А. С. Коломієць, А. І. Подуфалов

Останніми роками у педагогічній науці актуалізувалося вивчення професійної мобільності вчителя як необхідної якості фахівця XXI століття. Зроблено огляд вітчизняних і зарубіжних досліджень професійної мобільності вчителів, проаналізовано фактори горизонтальної і вертикальної мобільності, розкрито наслідки мобільності для розвитку фахового і особистісного потенціалу педагогічних кадрів. Пропонується розглядати професійну мобільність учителя як процес оволодіння новими освітніми практиками й осмислення педагогічного досвіду – свого і власного. Обґрунтовано умови ефективного використання традиційного та інноваційного педагогічного досвіду в процесах мобільності. Описані способи і форми розвитку професійної мобільності вчителів, акцентована необхідність державної підтримки цього процесу.

Ключові слова: професійна мобільність, педагогічний досвід, освітні практики, особистісний потенціал учителя.

DEVELOPMENT FACTORS OF PROFESSIONAL MOBILITY OF A MODERN TEACHER

M. Davydyuk, A. Kolomiets, A. Podufalov

The study of the professional mobility of the teacher as a necessary quality of a specialist in the XXI century was actualized in recent years in pedagogical science. A review of native and foreign studies on the professional mobility of teachers is conducted, factors of horizontal and vertical mobility are analyzed, the consequences of mobility for the development of professional and personal potential of pedagogical personnel are disclosed. It is proposed to consider the professional mobility of the teacher as a process of mastering new educational practices and comprehension of the pedagogical experience – their own. The conditions of effective use of traditional and innovative pedagogical experience in the processes of mobility are substantiated. Methods and forms of development of professional mobility of teachers are described, the necessity of state support in this process is emphasized.

Key words: professional mobility, pedagogical experience, educational practices, technologies of professional development, a personal potential of the teacher.

Останніми роками в науково-педагогічних роботах все частіше використовується термін «професійна мобільність», уведений свого часу в науковий обіг соціологами на позначення явищ переміщення людей,

соціальних груп всередині соціуму. З плином часу вивчення цього явища з позицій різних соціально-економічних дисциплін дозволило диференціювати різні види мобільності: групову та індивідуальну, міжпоколінну та внутрішньопоколінну, трудову, професійну, культурну. Широкий спектр різновидів соціальної мобільності свідчить не лише про розвиток наукових явлень про неї, а й про посилення динамічних процесів усередині самого суспільства, викликаних глобалізацією, соціальною нерівністю, розшаруванням суспільства, появою нових сфер виробництва й послуг, високою конкуренцією між фахівцями на ринках праці тощо [4].

Розгорнутий аналіз феномен мобільності дістав завдяки працям П.Сорокіна – одного з засновників теорії соціальної мобільності. Майже століття тому вчений зауважив, що соціальна мобільність – це «будь-який перехід індивіда чи соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створене чи модифіковане людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу» [5, с. 373].

П.Сорокін виокремлює горизонтальні і вертикальні параметри соціального простору, в яких здійснюється мобільність: вона може бути пов'язана зі змінами соціального статусу (вертикальна) або із трансформаціями умов і стилю життєдіяльності індивіда на одному статусному рівні (горизонтальна).

Поняття соціальної мобільності набуває широкого вжитку з середини ХХ століття у філософських і соціологічних дослідженнях (Ю.Арутюнян, Б.Бернстайн, П.Бурд'є, Е.Гідденс, Дж.Коулман, Д.Макклелланд, К.Манхейм, Р.Тернер, Я.Щепаньський та ін.). У сучасних суспільних і гуманітарних науках соціальна мобільність потрактовується здебільшого як зміна індивідом (чи групою людей) місця, яке він посідає в соціальній структурі, переміщення з однієї соціальної верстви в іншу, або рух в межах одного соціального рівня (оскільки ніхто не акцентує прогресивний характер такого руху, можемо припустити, що соціальна мобільність не завжди виявляється позитивними для індивіда змінами).

Систематичне дослідження проблем мобільності в педагогічній науці почалося порівняно нещодавно. Поняття мобільності в сучасному його розумінні починає з'являтися в науково-педагогічному дискурсі з кінця 1990-х років, актуалізуючись у дослідженнях, пов'язаних із проблематикою Болонського процесу, котрий серед своїх пріоритетів визначив академічну мобільність студентів і викладачів. У наукових розвідках того часу акценти зміщувалися на мобільність студентів і викладачів, пов'язану із географічними переміщеннями й взаємним визнанням дипломів (В.Байденко, І.Гарам, М.Згуровський, К.Корсак та ін.).

Уже в першому десятилітті 2000-х у фокусі наукових досліджень з'являється поняття формування індивідуальної професійної мобільності людини, з огляду на це набуває значущості вивчення структури й специфіки цього феномену як особистісної якості, що може вплинути на комплекс соціальних і професійних компетенцій фахівця й стати запорукою успішної кар'єри.

Існує декілька підходів до вивчення професійної мобільності, зокрема педагогічної. Перший напрям пов'язаний з вивченням проблем підготовки в закладах професійної освіти соціально й професійно мобільних фахівців, психологічно та методично готових як до «горизонтальних» так і до «вертикальних переміщень» у рамках соціальних структур. Ю.Калиновський розглядає соціальну мобільність як «спроможність особистості адаптуватися й перетворювати соціальне середовище, оперативного встановлювати особистісні, культурні й ділові контакти в мікро- й макросоціумі, виявляти власну соціальну компетентність» [3, с. 161–162]. Соціальна мобільність як переміщення індивіда в соціальній структурі може бути викликана новими соціальними ролями – студента – здобувача певного освітнього рівня, працівника підприємства, компанії. Частіше за все соціальна мобільність молоді людини безпосередньо залежить від освіти, яка виступає свого роду соціальним ліфтом, що уможливорює «підйом вгору» соціальними щаблями.

Другий напрям, представлений переважно більшістю зарубіжних досліджень, розглядає професійну мобільність учителя в аспекті географічних переміщень – як усередині своєї країни, так і закордонних. У цьому ключі становлять інтерес внутрішні мотиви вчителя до такого виду мобільності, а також подальший вплив педагога на діяльність свого рідного закладу, до якого він повертається із новим досвідом після роботи в іншій країні [8, с. 771–786].

На думку Н.Сидорової, основним завданням вищої освіти в сучасному суспільстві стає формування тих знань і умінь, навиків, моделей діяльності, а також особистісних якостей молоді людини, які в подальшому можуть стати запорукою життєвого й професійного успіху. Вивчаючи проблему формування професійної мобільності, деякі автори акцентують багатоманітність її проявів у практичній професійній діяльності, ґрунтуючи на цьому класифікації видів мобільності: так, Л.Горюнова виокремлює внутрішню (спрямовану на особистісно-професійний розвиток, готовність до опанування новими способами, технологіями, формами професійної діяльності) і внутрішню (пов'язану зі змінами посад, роду занять, місця роботи, фаху) професійну мобільність [1].

Вертикальна педагогічна мобільність, яка являє собою висхідний рух адміністративними сходами в сфері освіти, співпадає із соціальною і не може існувати без таких якостей, як гнучкість, дивергентність, конвергентність, спроможність мислити, рефлексувати, приймати і розуміти позицію інших, сприймати

чужі й створювати власні інновації, мати широкі пізнавальні інтереси й потреби. Горизонтальна педагогічна мобільність трактується як рух у напрямі підвищення професійної майстерності, яка визнається й поціновується суспільством, тобто супроводжується певними об'єктивно визначеними соціально-статусними маркерами (наприклад, переможець конкурсу «Учитель року», учитель першої, другої чи вищої категорії тощо). Загалом професійна мобільність учителя розглядається як інтегративна характеристика, що містить у собі всі види особистісних досягнень, які представляють шлях самореалізації педагога в професії, соціумі і культурі [7].

На сьогодні проблеми формування професійної мобільності вчителя аналізуються більшістю дослідників з позицій компетентнісного підходу: вважається, що саме широкий спектр компетенцій, якими оволодіває учитель, дозволяє виходити за межі певної професійної групи й опанувати нові території, кар'єрні щаблі й соціально-культурні контексти. З іншого боку, володіння багатьма фаховими компетенціями сприяє комфортній професійній та психологічній адаптації до нових умов діяльності, забезпечує готовність до інновацій у праці (Е.Зеср, Д.Мартенс, А.Шелтон). Принагідно зауважимо, що формування професійної компетентності майбутнього фахівця у вищій школі можливе винятково в межах навчального процесу (за умов відповідної його організації), проте для розвитку професійної мобільності цього не достатньо. Деякі дослідники пропонують визначати внутрішні фактори, що сприяють чи, навпаки, гальмують здатність учителя бути мобільним. Приміром, Б.Гошев виокремлює: соціальну активність людини, яка виражається у готовності залучитися до різних суспільних заходів, проектів; високу адаптивність до різних соціальних ситуацій і функціонально різних видів діяльності; креативність [2, с. 108–109].

Ю.Калиновський у якості критеріїв оцінки професійної мобільності вчителя називає особистісні риси: відкритість до світу, довіра до людей і до себе, гнучкість, оперативність, локалізацію контролю, толерантність, здатність до саморегуляції й цілепокладання, адаптивність і творче мислення [3, с. 284].

Натомість заважають професійній мобільності інертність самого вчителя, комп'ютерна й технологічна неграмотність, відсутність зовнішніх стимулів від держави й суспільства (преміювання, фінансова підтримка закордонних поїздок, стажування й підвищення кваліфікації) тощо.

Між тим, сучасний світ змінюється сохвилини, і така інтегральна якість учителя, як здатність до професійної мобільності стає потужним фактором динамічного розвитку усього українського суспільства.

Мета нашої статті – визначення факторів горизонтальної і вертикальної професійно-педагогічної мобільності, що являє собою опанування нових видів досвіду й розвитку трудового потенціалу педагогічних кадрів.

Ми розуміємо професійну мобільність учителя як перехід з однієї позиції на іншу всередині соціально-професійної структури з метою набуття нових видів досвіду, оволодіння новими освітніми практиками, осмислення власних здобутків. Таким чином ключовим фактором, що мотивуватиме й організуватиме спосіб такого соціального переходу й визначатиме успішність змін стає педагогічний досвід. Зміщення акцентів на феномен досвіду дозволяє, на нашу думку, визначити умови успішної професійної мобільності.

У ході реалізації горизонтальної мобільності в межах одного соціально-культурного регіону щонайперше відбувається обмін досвідом: конференції, проведення майстер-класів, тренінгів, курсів, робота в іншій школі – це, по суті, поширення власного досвіду, його адаптація до нових умов, його переосмислення й, можливо, певні трансформації в бік більшої продуктивності. Під час таких переміщень відбувається і засвоєння нового досвіду інших учителів, інших закладів, адаптація цього нового досвіду, нових освітніх технологій до системи роботи власного освітнього закладу, комплексна оцінка нової практики – і це також значний позитив.

Усе це потребує від педагога дисемінації, тобто вміння постійно збагачувати власний педагогічний досвід, постійно його переосмислювати відповідно до ситуацій педагогічної діяльності, опанувати й упроваджувати нові технології в освітню практику. У сучасній науці існує декілька підходів до визначення сутнісних характеристик педагогічного досвіду – від інтегрованого комплексу знань, умінь, навиків і творчого підходу до ситуативного визначення власних педагогічних надбань.

Поділяючи думку дослідників, котрі описують педагогічний досвід як сукупність подій та «моделей і стратегій» життя людини, актуалізованих в різних професійних ситуаціях (Л. Анциферова, Л. Бурлачук, О. Кронік, Х. Томе), ми розглядаємо цей досвід як сукупність значущих ситуацій і подій, включених у професійну діяльність учителя. Подія, інтегруючи в собі пережиту педагогом ситуацію, залишаючи по собі емоційний відбиток і інтелектуальну рефлексію, зберігається у фаховому досвіді як певний спосіб здійснення діяльності, як образ алгоритмів і стратегій, що має прогностичну функцію (здатність прогнозувати наслідки своїх дій у конкретних ситуаціях). Таким чином становлення професійного досвіду характеризується його наповненням новими ситуаціями діяльності і способами подолання перешкод у роботі вчителя.

Теоретичний аналіз наукових джерел дає змогу побачити, що відсутність динаміки в суб'єктивних переживаннях значущості певних подій і педагогічних ситуацій стають показником консервації педагогічного досвіду. У зв'язку з цим виникає необхідність дисемінації – явища, яке характеризує «процес донесення ідей, методів, продуктів і результатів досвіду інноваційної діяльності до цільової аудиторії. Дисемінація дозволяє розповсюдити цю практику на більш широкі маси, адаптуючи, редукуючи, а інколи розвиваючи різні елементи інноваційної розробки чи систему загалом»[6]. Дисемінація дозволяє поширювати педагогічний досвід серед широких кіл освітян, тому може розглядатися дієвим фактором, що стимулює професійну мобільність учителя як шлях до сприйняття й засвоєння нових знань і навиків, формування компетентностей і професійної майстерності.

Вертикальна професійна мобільність учителя часто не дозволяє йому – при переході з однієї посади на іншу, більш високу – поширювати власний досвід і засвоювати чужий, керувати розповсюдженням інновацій. Пояснимо свою думку: учитель-методист, який стає директором школи, може реалізувати нові освітні проекти за підтримки провладних структур і належного фінансування – державного чи меценатського. Натомість більшість ініціатив найбільш передових директорів в українських реаліях за неналежного фінансування гинуть під тиском адміністративних вимог, що дає нам підстави стверджувати: вертикальна мобільність вчителя частіше за все збагачує його власним управлінським досвідом, але часто стає на заваді для поширення власних освітянських здобутків. Проаналізувавши рекомендації науковців, думки вчителів-практиків, викладачів педагогічних ВНЗ, ми спробували визначити ті професійно-орієнтовані заходи, які мотивують вчителів бути мобільними, сприймати інновації й переосмислювати та поширювати власний досвід, надихаючи колег до постійного руху – як вертикального, так і горизонтального.

Для реалізації різних програм, видів і форм професійної мобільності сучасному вчителю пропонується широкий спектр заходів: он-лайн курси з вікової та педагогічної психології, критичного мислення, тайм-менеджменту для вчителя тощо (<https://www.ed-era.com/courses/>), курси підвищення кваліфікації, додаткова освіта, майстер-класи і воркшопи, вебінари освітян і психологів, конференції освітян (типу EdCamp), професійні навчальні мережі (наприклад, UCL (PLN), які об'єднують спільноту професіоналів, зацікавлених у проведенні освітніх досліджень і обміну ресурсами, пропонуючи ексклюзивні заходи, як-от Teacher Takeaway; гарний потенціал у плані мотивації професійної мобільності мають також літні школи, конкурси «Учитель року», закордонні стажування. Потужним мотиватором стають міжнародні вчительські конкурси й премії, наприклад Global Teacher prize, що популяризує професію вчителя, надихає педагогів на використання інноваційних методик і технологій, обмін досвідом і розширення географії своєї праці через залучення до світової спільноти освітян [9].

Підсумовуючи вище викладене, зауважимо, що професійна мобільність учителя визначається широким спектром соціальних, індивідуально-особистісних факторів, і разом із тим виступає результатом власних внутрішніх зусиль людини, спрямованих на осмислення своєї ролі в професії й оцінку свого досвіду. Висхідна вертикальна професійна мобільність, що складається на основі набуття й збагачення досвіду в період горизонтального руху – у бік підвищення педагогічної майстерності (горизонтальна мобільність), уможливорює стабільні результати і відтак – гарну якість роботи. Загалом стабільні результати у соціології і статистиці – це один з критеріїв оцінки передового досвіду: стосовно освітнього контексту стабільні результати є збереженням заданого рівня якості при змінних умовах навчання й виховання упродовж тривалого часу. І цей варіант мобільності вчителя (на кшталт практик американських шкіл, коли заклади з невисоким рівнем навчальних досягнень учнів запрошують до себе на роботу вчителів з інших регіонів, котрі спеціалізуються на підвищенні навчальної успішності і загальних рейтингів учнів: яскравий приклад – сюжет культової кінострічки «Тріумф. Правда історія Рона Кларка», 2006) може стати перспективою для професійного зростання молодих українських учителів-новаторів, по-справжньому мобільних, креативних і достатньо мотивованих до змін.

Учитель, готовий до професійної мобільності, – це педагог, який має широку ерудицію, володіє іноземними мовами, ІКТ-компетенціями, має навик тайм-менеджменту, знає принципи маркетингу і здатний до навчання впродовж життя. На перший погляд, це може видатися фантастикою, але вимоги сьогодення формують суспільний запит саме на такого вчителя, ефективного в освітньому процесі, який не буде підвищувати голос на учнів, заздрити колегам і конфліктувати з батьками. Адаптивність і гнучкість такого вчителя, креативність і прагнення до постійного саморозвитку, його насичене різними подіями життя будуть надихати – як учнів, так і колег.

Тому надзвичайно актуальними ще під час навчання у вищій педагогічній школі стають освітні цілі, спрямовані на формування універсальних навиків діяльності, орієнтації на інновації, здатність вчителя осмислювати традиційний педагогічний досвід і інтерпретувати та адаптувати його до нових освітніх умов, набувати власного досвіду – методичного, психологічного, управлінського – й бути спроможним його популяризувати, а також забезпечення фундаментальної гуманітарної підготовки як бази для опанування

навіками суміжних професій – психолога, тьютора, дефектолога, вчителя інклюзивного класу, асистента вчителя, освітнього менеджера.

Перспективами подальших досліджень вважаємо вивчення мотивації учителів старшого покоління до професійної мобільності й засоби стимулювання цього процесу.

Література

1. Горюнова Л.В. Профессиональная мобильность специалиста как проблема развивающегося образования России : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л.В. Горюнова. – Ростов н/Д, 2006. – 39 с.
2. Игошев Б.М. Организационно-педагогическая система подготовки профессионально мобильных специалистов в педагогическом университете: монография / Б.М. Игошев. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008. – 201 с.
3. Калиновский Ю.И. Развитие социально-профессиональной мобильности андрогога в контексте социокультурной образовательной политики региона: дис. ... д-ра пед. наук / Ю.И. Калиновский. – СПб., 2001. – 470 с.
4. Левада-Центр [Электронный ресурс]. URL: www.levada.ru (дата звернення 20.08.2018).
5. Сорокин П.А. Социальная мобильность / пер. с англ. М.В. Соколовой. – М. : Academia, LVS, 2005. – 589 с.
6. Сыманюк Э. Э. Диссеминация в образовании как условие преодоления консервативного педагогического опыта / Э. Э. Сыманюк // Педагогическое образование в России. 2011. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/disseminatsiya-v-obrazovanii-kak-uslovie-reodoleniya-konservativnogo-pedagogicheskogo-opyta> (дата звернення: 06.08.2018)
7. Фамілярська Л. Л. Мобільність як перспективна складова освітнього процесу [Електронний ресурс] / Лариса Леонідівна Фамілярська. // Інформаційні технології і засоби навчання. – № 41. – Вип. 3. – 2014. – Режим доступу: <http://goo.gl/hlfp2a>.
8. Appleton, S., Morgan, W.J., & Sives, A. (2006). Should teachers stay at home? The impact of international teacher mobility. *Journal of International Development*, 18, 771–786.
9. GlobalTeacherPrize : Електронний ресурс : режим доступу <https://globalteacherprize.org.ua/>
10. Irma Garam . International teacher mobility : Benefits and impact in comprehensive and upper secondary schools, vocational education and training, and higher education :English summary / Centre for International Mobility CIMO : Електронний ресурс. Режим доступу: www.cimo.fi/.../15628_teacher_mobility_summary_2007.p.

References

1. Goryunova L.V. Professionalnaya mobilnost spetsialista kak problema razvivayuschegosya obrazovaniya Rossii : avtoref. dis. ... kand. ped. nauk / L.V. Goryunova. – Rostov n/D, 2006. – 39 s.
2. Igoshev B.M. Organizatsionno-pedagogicheskaya sistema podgotovki professionalno mobilnyih spetsialistov v pedagogicheskom universitete: monografiya / B.M. Igoshev. – M. : Gumanitar. izd. tsentr VLADOS, 2008. – 201 s.
3. Kalinovskiy Yu.I. Razvitie sotsialno-professionalnoy mobilnosti androgoga v kontekste sotsiokulturnoy obrazovatelnoy politiki regiona: dis. ... d-ra ped. nauk / Yu.I. Kalinovskiy. – SPb., 2001. – 470 s.
4. Levada-Tsentr [Elektronnyiy resurs]. URL: www.levada.ru (data zvernennya 20.08.2018).
5. Sorokin P.A. Sotsialnaya mobilnost / per. s angl. M.V. Sokolovoy. – M. : Academia, LVS, 2005. – 589 s.
6. Syimanyuk E. E. Disseminatsiya v obrazovanii kak uslovie preodoleniya konservativnogo pedagogicheskogo opyta / E. E. Syimanyuk // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. 2011. #5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/disseminatsiya-v-obrazovanii-kak-uslovie-reodoleniya-konservativnogo-pedagogicheskogo-opyta> (data zvernennya: 06.08.2018)
7. Familyarska L. L. Mobilnist yak perspektivna skladova osvitnogo protsesu [Elektronnyiy resurs] / Larisa Leonidivna Familyarska. // Informatsiyi tehnologiyi i zasobi navchannya. – # 41. – Vip. 3. – 2014. – Rezhim dostupu: <http://goo.gl/hlfp2a>.
8. Appleton, S., Morgan, W.J., & Sives, A. (2006). Should teachers stay at home? The impact of international teacher mobility. *Journal of International Development*, 18, 771–786.
9. GlobalTeacherPrize : Elektronnyiy resurs : rezhim dostupu <https://globalteacherprize.org.ua/>
10. Irma Garam . International teacher mobility : Benefits and impact in comprehensive and upper secondary schools, vocational education and training, and higher education :English summary / Centre for International Mobility CIMO : Elektronnyiy resurs. Rezhim dostupu: www.cimo.fi/.../15628_teacher_mobility_summary_2007.p.